

TÖRTÉNETI IRODALOM

Valerij Sergeevič Flërov

„GORODA” I „ZAMKI” CHAZARSKOGO KAGANATA

Archeologičeskij real'nost'

(„Towns” and „castles” in the Khazar kaganate. Archeological reality, pp. 251–258)

Mosty kul'tury, Gešarim, 2011. 258 p.

KAZÁRIA KUTATÁSÁNAK REVÍZIÓJA – V. S. FLĚROV KÖNYVE

Kazária kutatása a Szovjetunió felbomlása után újfajta, nem csak számszerűsíthető lendületet vett. (Emlékeztetőül: a kazárok — és általában a sztyeppeni népek — az 50-es évek elején a szlávok ellenségének kiáltottak ki, kezdve már a hunokkal, az ősmagyarok pedig egyszerűen kimaradtak mind a finnugor népekről, mind a sztyeppeni népekről szóló kézikönyvekből. Ezen a Sztálin által az Ermitázs élére kinevezett, de mégis csak megtűrt M. I. Artamonov, majd főként a tanítványa, S. A. Pletněva kezdett el változtatni.) Már a 80-as években megugrott a Kazáriával és főleg annak régészeti hagyatékával, a szaltovo-majacki kultúrával foglalkozó cikkek száma, majd a 90-es évektől kezdve szinte követhetlenné váltak a nagyszámú, igen sokféle megjelenő és szinte beszerezhetetlen publikációk. Közben óriási társadalmi, nemzetközi érdeklődés is támadt Kazária iránt; a Krímben iskolákban héber nyelvet is tanítanak.

V. S. Flërov a szovjet, orosz kutatásban szokatlanul szókimondó és módszeres könyvében nagyító alá veszi Kazária történeti és régészeti kutatásának legfőbb kérdéseit. Sorra rámutat a rendelkezésre álló régészeti adatoknak a nagyhorderejű következtésekhez elégtelen számára, azok értékelésének módszertani hibáira s a következtetésekre épülő következtetések eseteire. Már a könyv alcíme is kritikát ígér („A régészeti realitás”), amit a szerző be is vált. (Két példa a hangneme: „egyes szerzők a 'posad' – suburbium terminussal *játszanak*”, a Verchnee Saltovo-i települést „városnak” tartani „nem szerencsés, ill. föltételezés *túltengő érzelemmel*” [„s preobladaniem émocional'nogo momenta”, „with the predominance of emotion”, pp. 66, 253.]).

Az első fejezet címe tükrözi a könyv lényegét: S. A. Pletněva alapvető könyve címére („A nomád szállástól a városokig” [Moskva 1967]) utalva azt elemzi, hogy egyáltalán voltak-e városok Kazáriában s hogy amiket annak tartanak, mikből fejlődtek ki? Véleménye szerint a várost az építészeti és strukturális aspektusa különbözteti meg a falutól, a városi jellegét nem a vezetőréteg házai és a kultikus épületek adják meg, hanem a népesség mindennapi élete, foglalkozása és szervezettsége. Úgy véli: itt keveri össze a legtöbb szerző magát a települést a körülötte levő kisebbekkel, egységként kezelve azokat, miközben az összefüggésük — már egyedül kronológiai szempontból is — tisztázatlan. (Nem-régészeknek egy triviális evidencia: a *tér*beli egybeesés nem szükségszerűen jelenti a jelenségek *idő*beli egybeesését.)

A szerző sorra veszi valamennyi fontos kazáriai lelőhelyet. A Don és az Északi Donce medencéjében feltárt híres lelőhelyeken Kelet-Európában átlagos típusú házak láttak napvilágot utcaszerkezet, mezőgazdasági eszközök és mindennemű városias jelleg nélkül. V. S. Flërov szerint a legismertebb Šarkel-nek — S. A. Pletněva-val szemben — semmiben sem tükröződik a sokak által feltételezett kereskedelmi szerepe. Az adminisztratív és kereskedelmi központnak tartott Verchnee Saltovo valójában egy átlagos erőd, hozzá csatlakozó településekkel, de azoknak és a hozzájuk tartozó temetőeknek a kiterjedése ismeretlen, a feltárt anyagot módszeresen nem közölték. A kaganátus temetőinek leletei jelentéktelen „gazdagságokat” és értékelhetetlen tulajdonosi rétegződést mutatnak. A sok hipotézis után az a véleménye, hogy a főváros, Itil helye változatlanul ismeretlen és B. N. Zachoder-t idézve kimondja: nem tudni, hogy valaha is lesz-e elegendő adat a vele kapcsolatos kérdések megoldásához, mert az írásos források alapján nem lehet a kiterjedését, lakossága számát, vallási felekezeteinek arányát meghatározni. A Samosdelka-i telep feltárásának módját nem tartja kielégítőnek, az ott talált kerámia pedig közöletlen. Khumara a legna-

gyobb kazáriai település, szerinte talán ez tekinthető egyfajta városnak, de hangsúlyozza, hogy a belseje majdnem teljesen feltáratlan, állandó épületekről nincsen adat, ami pedig van, az nem több és más, mint a szokásos félig földbeásott házak sora. A sokat tárgyalt dagesztáni városok (Balangar, Semender) eddigi lokalizálásait elveti, az irodalomból jól ismert Verchnij Ćir-jurt feltártságát elégtelennek tartja s az impozáns kőfal szerinte valójában a Szulak völgyének elzárására szolgált. Andrej-aul belső szerkezetéről nincsen adat, a feltárt részeknek relatív kronológiája ismeretlen; nem is tudni, hogy egyáltalán melyik része kazár kori, mivel a kerámiája feldolgozatlan. A krími városokról egyértelmű a véleménye: az ottani rövid ideig tartó kazár fennhatóságnak érdemleges nyoma nem maradt a bizánci kultúrájú lakosság hagyatékában, a házak és erődítmények építészetében külső hatás nem mutatható ki, a szaltovo-majacki típusú leletek kisszámúak, a kerámia pedig feldolgozatlan.

Vizsgálja az alapvető történeti fogalmakat (feudalizmus, nomadizmus). Kazária kutatásának nagyobbik részével szembe helyezkedve úgy véli, hogy sem a történészek, sem a régészek nem tudtak pontos képet adni a kaganátus társadalmi viszonyairól s az ismeretek hiányát általános fogalmak behelyettesítésével hidalták át.

A szaltovo-majacki kultúra kutatói közül V. S. Flërov elsőként fordult más régészeti kultúrákhoz oly módon, hogy nem elégedett meg egy-egy tárgytípus, ornamentikai elem párhuzamainak idézésével. A könyvet a tragikusan elhunyt Rašo Rašev emlékének ajánlotta, egyértelműen azért, mert — nyilván neki köszönhetően — megismerte a protobolgár régészet leleteit és kutatását, majd — ez a könyvében a nagy jelentőségű — azok tanulságait adaptálta Kazária régészetére. Teljes joggal tette ezt (amint a párhuzamok szintjén ezt a kutatás már évtizedek óta rendszeresen teszi is), hiszen egyidejű, rokon kultúrájú politikai alakulatokról van szó, és a protobolgárok éppen abból a kelet-európai közegekből váltak ki. A bulgáriai tanulságokat úgy fogalmazta meg, hogy a kazáriai városzerű települések ugyanúgy megerősítettek vagy épp kőfallal körülvett erődökből állnak; azok sorában az elsőt Pliszka, a másodikat Preszlav képviseli.

Egy másik, közép-európai kitekintésének eredménye az, hogy a szerző a honfoglaló magyarokat is bevonta a gondolkodásába. Jól látja, hogy ők helyi előzményekre támaszkodva, folyamatosan bekapcsolódva az európai kultúrákba alapítottak államot, még a pogány alapok ellenére is. (Az előzmények tárgyalásánál a római és avar hatásokat V. S. Flërov nyilvánvalóan túlértékelt.) Kimondja, hogy a keleti sztyepei birodalmak egyike sem rakta le az államalapításnak még csak az alapjait sem; a hatalmi központok és intézmények meglétét, írásos törvényalkotást és az urbanizációt tartja az államiság kritériumának. A „honfoglalás” terminussal értelmezi a Kazár kaganátus struktúráját (ez nem világos előttem): úgy véli, hogy a kaganátus népeisége folyamatosan vette birtokába Kazária területét s ennek az átmeneti állapotnak, az államiság hiányának tekinti a kagáni udvar rendszeres évi nomadizálását. Végső tanulsága: a kaganátus gyorsan áttért a nomád településről a megtelepült életmódra (nála ez a „honfoglalás”), de hogy városokat alakítson ki, ahhoz nem kapott elég időt a Történelemtől.

V. S. Flërov könyve után a kutatás nagyobbik része természetesen megteheti, hogy változatlanul folytatja az eddigi utat: régészeti leleteknek közvetlen történeti értékelését és az irodalomban elérhető nézetekre épülő vagy azokkal vitázó újabb hipotézisek közzétételét. Amint azonban ezt a szerző és néhány más jel is mutatja az oroszországi régészeti kutatásban: remélhetőleg lesznek majd olyanok is, akik szembenéznek ezzel a kritikával és újabb teóriák közzététele előtt és/vagy helyett inkább hozzákezdnek a fölmérhetetlenül nagy leletanyag feldolgozásához, majd betartják a tudományos munka azon követelményét, hogy csak lépésről-lépésre, biztos támpontokról továbbhaladva lehet olyan eredményeket elérni, amelyek kiállják az idő próbáját, az írásos forrásoknál pedig annak fölmérését, hogy analógiákkal, kombinációkkal meddig lehet elmenni alapvető kérdések értékelésében. A szovjet/oroszországi kutatók közül L. Klejn által először használt „pánhistorizmus” terminusra nem hivatkozik ugyan, de a könyve minden lapján int a régészeti leleteknek eltúlzott történeti értékelésétől. Szerintem V. S. Flërov-val most nem annyira vitatkozni kell, mint inkább hozzálátni mindazon tucatnyi hiányosság fölszámolásához, amelyre ő ebben a munkájában rámutatott. Nagy szükség van erre, mert a kora középkori Kelet-Európa legjelentősebb és leghosszabb életű politikai alakulatáról van szó s a kutatás helyzetétől, színvonalától számos nép, kultúra történetének reális megítélése függ. Reméljük és kívánjuk, hogy a Kazária régészetiével foglalkozókat hozzásegíti a megújodáshoz.

Bálint Csanád